

Er zijn maar weinig filosofen die zo in mythen gehuld zijn als de 17de eeuwse Jood Baruch Spinoza. Over zijn leven, denken en karakter bestaan er ontelbare legenden. Hij werd door seculiere en kerkelijke autoriteiten geclaimd als een held én als een schurk. Tijdens zijn leven is hij van alle kanten belaagd omwille van zijn godslasterlijke en ketterse opvattingen over God, de Bijbel en de godsdienst. Hij was zelfs het slachtoffer van een *herem* (banvloek) die tot de meest bijtende behoort die de Amsterdamse Portugees-Joodse gemeente ooit heeft uitgesproken. Na zijn dood is hij echter opgeëist door anderen, die meenden in zijn complexe geschriften een diepgaand religieus instinct te kunnen vinden. Voor de Duitse Romantiek, bijvoorbeeld Novalis, was hij een 'door God geïntoxiceerd man'; Goethe noemde hem gewoonweg *theissimus*, 'aller-theïstisch'.

Wat was Spinoza's houding tegenover God dan wel?

In geen geval kan iemand die zijn werk gelezen heeft, staande houden dat hij een traditionele theïstische opvatting had over het goddelijk wezen, de voorzienige God van Abraham, Isaac en Jacob. In de *Ethica*, zijn filosofisch meesterwerk, zegt Spinoza dat God 'immanent' is in de natuur, en niet een of ander bovennatuurlijk wezen buiten de wereld. Maar betekent dit dat wij hem kunnen omschrijven als een pantheïst, als iemand die gelooft dat God zich openbaart in alle aspecten van de natuurlijke wereld om ons heen? Dit is in alle geval een vaak voorkomende interpretatie.

John Toland, een filosoof uit het begin van de 18de eeuw, stond erop dat de termen 'Spinozisme' en 'pantheïsme' synoniem zijn. Toland schrijft: "Mozes was vanzelfsprekend een Pantheïst, of, zo je zulks verkiest, in meer hedendaagse termen, een Spinozist". Spinoza's pantheïsme was een uitgemaakte zaak voor Moses Mendelssohn, Gotthold Lessing en Friedrich Jacobi in hun beroemde *Pantheismusstreit* van 1785. Meer recentelijk is die opvatting ook aanwezig, zowel in wetenschappelijke werken als in meer populaire voorstellingen van Spinoza's denkwijze. In de enige tijd geleden verschenen *Cambridge Dictionary of Philosophy* lezen we: *Spinoza is the most distinguished pantheist in Western philosophy*.

Het probleem met Spinoza een 'pantheïst' te noemen is echter dat pantheïsme nog altijd een vorm van theïsme is. Immers, daar waar atheïsten en pantheïsten het er misschien over eens kunnen zijn dat ontologisch gezien er niets anders bestaat in de wereld dan de natuur, zullen zij echter van mening gaan verschillen wanneer de pantheïst vervolgens benadrukt dat de vereenzelviging van God en de natuur maakt dat het passend is dat men de religieuze psychologische attitudes aanneemt die het theïsme oplegt. Het is inderdaad zo, dat de pantheïst die stelt dat 'God is de natuur', de natuur vergoddelijkt en stelt dat de wereld in zekere zin heilig en gewijd is en dat bijgevolg de houding tegenover de natuur verwant moet zijn met een religieuze ervaring. De natuur wordt dan terecht met eerbiedig ontzag aanschouwd, misschien zelfs met vrees en angst.

Atheïsten zijn het daarmee niet eens. Het mag dan al zo zijn dat ook zij, althans in hun terminologie, zo niet in essentie, God identificeren met de natuurlijke wereld; maar daarmee vergoddelijken zij de natuur niet, maar 'naturaliseren' ze God. Ze zien geen enkele reden om de natuur of de wereld te aanschouwen met iets dat ook maar enigszins op eerbiedig ontzag zou lijken. Vanzelfsprekend is het mogelijk dat zij bevreesd zijn voor de natuur en haar verwoestende kracht, of in bewondering staan voor haar ontzagwekkende schoonheid. Maar dat is iets helemaal anders dan godsdienstige vrees en ontzag in het aanschijn van het ondoorgrondelijke en onzegbare goddelijke; het is ook uitermate verschillend van de geest van de filosofie van Spinoza.

Spinoza gelooft niet dat eerbiedig ontzag een gepaste houding is om aan te nemen tegenover God of de natuur. Er is niets gewijds of heiligs aan de natuur en zij is zeker niet het voorwerp van een religieuze ervaring. In plaats daarvan moet men ernaar streven om God of de natuur te doorgronden met dat soort van adequate, of klare en onderscheiden kennis dat de meest belangrijke waarheden van de natuur onthult en dat aantoonst hoe alles essentieel en existentieel afhankelijk is van natuurlijke hogere oorzaken. Voor Spinoza is de sleutel voor het ontdekken en ervaren van God/natuur gelegen in filosofie en wetenschap, niet in religieus ontzag en eerbiedige onderwerping. Deze laatste houdingen geven enkel aanleiding tot bijgelovig gedrag en tot onderdanigheid aan de kerkelijke autoriteiten. De eerder genoemde leiden tot verlichting, vrijheid en ware zaligheid, namelijk innerlijke vrede.

Zeker, wij zien bij Spinoza af en toe een taalgebruik dat diepgaand religieus lijkt. In de *Ethica* zegt hij: “wij voelen en weten uit ervaring dat wij eeuwig zijn” en dat deugd en perfectie gepaard gaan met “liefde tot God (*amor Dei*)”. Maar men kan aan dergelijke uitspraken niet de traditionele religieuze betekenis hechten. Spinoza’s naturalistisch en rationalistisch project vereist dat wij aan deze begrippen de gepaste intellectualistische interpretatie geven. Van daaruit is de liefde Gods eenvoudigweg een bewustzijn van de ultieme natuurlijke oorzaak van de vreugde die wij ervaren bij een verbetering van ons bestaan ten gevolge van de hoogste vorm van kennis. God liefhebben is niets anders dan de natuur begrijpen. En de eeuwigheid waaraan wij deelhebben, blijkt enkel uit de kennis van de eeuwige waarheid, zoals die zich voordoet in het bewustzijn van de rationele mens.

Er is in het systeem van Spinoza geen plaats voor enig mysterieus aanvoelen ten overstaan van de natuur. Een dergelijke houding moet verdreven worden door de begrijpelijkheid der dingen. Religieuze verwondering wordt geboren uit onwetendheid, dat is Spinoza’s overtuiging. Hij plaatst de persoon “die, als een ontwikkeld mens, erop uit is om de natuurlijke dingen te begrijpen”, tegenover de persoon die “zich erover verwondert, als een dwaas”. Voor Spinoza komt eenieder die de natuur zou benaderen met het soort van eerbiedig ontzag dat gewoonlijk vereist wordt door de religieuze ingesteldheid, overeen met die laatste: een dwaas.

Bij definitie, én in essentie, is pantheïsme geen atheïsme. En Spinoza is een atheïst.

Prof. Dr. Steven Nadler

New Humanist Magazine Volume 121 Issue 2 March/April 2006

Met uitdrukkelijke toestemming van de auteur en de redactie vertaald voor Spinoza in Vlaanderen door Karel D’huyvetters © 2012